

Slankheid als beschavingsoffensief: de culturele en maatschappelijke betekenis van obesitas

Hub Zwart

Het standaardvertoog over obesitas

In het advies *Overgewicht en Obesitas* van de Gezondheidsraad wordt vastgesteld dat de overgewichtepidemie wereldwijde vormen heeft aangenomen (2003, p. 35). Belangrijke oorzaken zijn bewegingsarmoede en overconsumptie. Hoewel ook genetische en fysiologische factoren een rol spelen, is de voornaamste oorzaak toch te zoeken in de aanwezigheid van een “obesogene omgeving” (p. 86). De prevalentie is vooral groot bij mensen met een laag opleidingsniveau en onder allochtonen. De Gezondheidsraad signaleert een duidelijke negatieve correlatie tussen opleidingsniveau en lichaamsgewicht (p. 42). Juist de hoge obesitasprevalentie in bevolkingsgroepen met een lage sociaal-economische status onderstreept het belang van omgevingsfactoren die gezond gedrag in de weg staan, aldus de Gezondheidsraad.

Taal en visie van dit rapport zijn representatief voor wat ik het standaardvertoog over obesitas zal noemen. Over obesitas wordt hoofdzakelijk in epidemiologische termen geschreven, als een epidemie die snel om zich heen grijpt en steeds meer slachtoffers maakt. Vooral “lagere” bevolkingsgroepen vormen doelwit van zorg. Om obesitas te ontlopen zouden de betrokkenen een gezonde leefstijl moeten ontwikkelen en daarmee in zekere zin afstand moeten nemen, in termen van bewegingsgedrag en voedingsgedrag, van hun “obesogene” omgeving. Dat is niet enkel in hun eigen belang, want obesitas heeft ook een economische dimensie. Het leidt tot chronische, grootschalige en – vooral - kostbare gezondheidsproblemen, niet alleen hart- en vaatziekten, vooral ook suikerziekte. Om de nauwe verwantschap van zwaarlijvigheid met suikerziekte te benadrukken wordt sinds kort wel de term *diabesitas* gehanteerd.

Het dominante vertoog is om een aantal redenen kwetsbaar voor kritiek. In de eerste plaats is er de klassieke vraag aan het adres van de epidemiologie of de gerapporteerde toename van het zorgwekkende fenomeen niet deels te maken heeft met een grotere alertheid en bereidheid onder betrokken onderzoekers om obesitas te registreren en er publieke aandacht voor te vragen. Anders gezegd, de mogelijkheid bestaat dat de plotselinge toename van obesitas een effect is van het feit dat de epidemiologische blik dit gezondheidsprobleem als zodanig heeft ontdekt. Zonder de groeiende omvang van de obesitasproblematiek te willen bagatelliseren, is de epidemiologische blik er wel erg op gericht de alomtegenwoordigheid van obesitas in beeld te brengen.

Een tweede kritische vraag luidt of de problematisering van obesitas niet een voorbeeld is van “medicalisering”. Vroeger golden zwaarlijvige lichamen eenvoudigweg als zwaarlijvig, nu zijn ze ziek.

Ten slotte lijkt het evident dat het om meer gaat dan louter een empirische vaststelling. In de anti-obesitas campagne lijkt een morele boodschap te schuilen. Zo is

het opvallend dat de campagne de aandacht vooral richt op lagere sociale klassen en juist daar aanzet tot gedragsverandering: meer beweging, minder genot. Waarom een campagne tegen obesitas en niet, om maar iets te noemen, tegen workaholisme? Ook ongezond, ook geconcentreerd in bepaalde lagen van de bevolking (ditmaal de middenklasse), maar een gedragsprobleem met een geheel ander maatschappelijk en moreel profiel. Er lijkt sprake van bezorgdheid over kwantiteit en kwaliteit van het bestand aan *human resources* dat men voor economische doeleinden kan mobiliseren – een bezorgdheid die karakteristiek is voor wat Michel Foucault (1976) “biomacht” noemt.

In deze bijdrage zal juist deze *morele* inzet van de anti-obesitas campagne de meeste aandacht krijgen. Ik wil het obesitasdebat in een breder historisch en maatschappelijk perspectief plaatsen. De stelling die ik zal verdedigen luidt dat de problematisering van zwaarlijvigheid of overgewicht in termen van “obesitas” gezien moet worden als een *beschavingsoffensief*. Inzet van dit offensief is de vraag of de fysieke conditie van (met name) de lagere sociaal-economische groepen zodanig is dat de samenleving als geheel opgewassen zal blijken tegen de niet geringe eisen die wij aan haar collectieve performance stellen. Het is mij niet om de epidemiologische vraag als zodanig te doen, dat wil zeggen het gaat mij niet om de vraag of het al dan niet “waar” is dat obesitas epidemische vormen heeft aangenomen. Mijn vraag luidt veeleer: *waarom* wordt obesitas geproblematiseerd, waarom juist *dit probleem*, en waarom juist op *dit moment*? Dat wil zeggen, ik zal de epidemiologische vraagstelling als het ware een kwartslag draaien en niet zozeer obesitas als wel het obesitasvertoog zelf tot object van reflectie maken. Ik zal de actuele problematisering van overgewicht in een breder perspectief plaatsen door het actuele debat te positioneren op twee assen. Enerzijds op een historische as: zwaarlijvigheid blijkt een fenomeen van alle tijden, al is het onmiskenbaar dat de condities waaronder zwaarlijvigheid zich manifesteert aan verandering onderhevig zijn. Anderzijds op een maatschappelijke as, want ook het verband tussen zwaarlijvigheid en lagere sociaal-economische status blijkt van alle tijden.

Zwaarlijvigheid floreert van oudsher in volkse lichaamsculturen, in de lichaamscultuur van de massa. Slankheid is een min of meer elitair en historisch gezien recent ideaal. Door obesitas op deze wijze te positioneren wordt het mogelijk de vraag te stellen naar de *culturele betekenis* ervan. Het is een specifieke en actuele verschijningsvorm van een fenomeen (zwaarlijvigheid) dat een lange geschiedenis heeft en een prominente rol speelt in de aloude cultuurstrijd tussen elite en massa, tussen beschavingsoffensief en volksverzet. Deze achtergrond maakt het mogelijk de *actuele* en specifieke betekenis van obesitas nader aan het licht te brengen.

De inzet van de bijdrage bepaalt ook de opzet ervan. In de eerste paragraaf belicht ik obesitas vanuit een historisch perspectief. Zwaarlijvigheid was ooit (“in den beginne”) een algemeen ideaal, een algemene conditie. Het slankheidsideaal is historisch gezien een reactie, een poging van de elite om zich te onderscheiden van de massa en van het verleden. Op die manier ontstond de associatie volksheid-zwaarlijvigheid, althans vanuit het perspectief van de (minder zwaarlijvige) *avantgarde*.

Vervolgens zal ik benadrukken dat deze associatie ook bepalend is voor het actuele maatschappelijke profiel van zwaarlijvigheid. Het gaat bij uitstek om een problematiek die wordt toegeschreven aan lagere sociaal-economische groepen en wordt gezien als het resultaat van gedrag en leefstijl. De strijd tegen zwaarlijvigheid neemt de

vorm aan van een beschavingsoffensief: een goede fysieke conditie geldt als normerend voor *allen* – en voor een optimale conditie is (vanuit het perspectief van de maatschappelijke elite) een proportioneel lichaamsgewicht een belangrijke voorwaarde. Het gaat niet enkel om het belang van de betrokken individuen zelf, maar ook om de maatschappelijke schade die volharding in een obesogene leefstijl teweegbrengt. Ooit stelde slankheid (matigheid) als elitair ideaal de betrokkenen in staat afstand te nemen van hun maatschappelijke omgeving door zelf (in eigen kring) een cultuur van “zorg voor zichzelf” (Foucault 1984b) te realiseren. In een moderne context daarentegen wordt slankheid een algemene maxime, om niet te zeggen een categorische imperatief. Deze moderne moraal moet worden gezien in de context van biopolitiek, zoals Foucault dat noemde: een bestuurlijke bezorgdheid om de fysieke conditie van de bevolking in brede zin.

Terug naar het begin

De *Venus van Willendorf*, het “oerbeeld”, het archetypische begin van de menselijke beeldhouwkunst, is naar schatting vijftiengint millennia oud. Beeldhouwwerken verbeelden in beginsel het eigen, dat wil zeggen menselijke lichaam. Deze *Venus* is derhalve, in de letterlijke zin van het woord, ons eerste “mensbeeld”.

Voor hedendaagse individuen is het niet gemakkelijk zich een voorstelling te maken van de menselijke existentie in die periode, zo onvoorstelbaar lang geleden. In het toenmalige bestaan tekenden zich, vermoedelijk op genadeloze wijze, de natuurlijke seizoenen af van overvloed en tekort, van euforie en massasterfte: vette en magere jaren, en deze beeltenis lijkt een wanhopige poging de “vette tijd” te conserveren. Het is niet zeker of we hier te maken hebben met een schoonheidsideaal. Naar alle waarschijnlijkheid vormde niet erotiek maar voedsel destijds de voornaamste bron van zorg en aandacht. Gedurende vele millennia hadden menselijke dagdromen eerder op

etenswaren dan op seksualiteit betrekking. *Luilekkerland* is als fantasma van veel oudere datum dan de *Tuin der Lusten*. De mensheid als geheel bevond zich als het ware nog in de orale fase,¹ - een fase die duizenden jaren moet hebben bestaan. En voor zover de *Venus van Willendorf* een representatie is van een vroege menselijke bestaansvorm met een zekere realiteitswaarde, was de vroege mens, in hedendaags jargon, “obees”.

In zekere zin heeft de orale fase, die de *Venus van Willendorf* op archetypische wijze belichaamt, nooit opgehouden te bestaan. Er is een onderstroom in elke cultuur,

¹ “Orale fase” verwijst naar de eerste fase in de vroegkinderlijke ontwikkeling (Freud 1940, p. 105). De mond is dan de voornaamste erogene (lustopwekkende) lichaamszone. Op de orale volgen de anale en de genitale fase. Vanuit de gedachte (die ook door psychoanalytici wordt onderschreven) dat de ontogenese (de individuele ontwikkeling) in wezen een compacte recapitulatie is van de fylogenese (de ontwikkelingsgeschiedenis van de mensheid), mag het bestaan van een orale prehistorie geen verbazing wekken. De orale fase wordt overigens niet geheel en al verdrongen door latere fasen. Hoewel later de aandacht (van individuen, maar ook van de moraal) meer en meer naar de genitale fase zal verschuiven, blijft het orale verlangen (naar zacht, voedzaam en calorierijk voedsel) als een onderstroom bestaan.

ook de onze, waar de liefde nog altijd door de maag gaat en voeding het primaat heeft. Erotiek is eigenlijk van meet af aan het speelveld geweest van de elite, de aristocraten. In de volkse cultuur, de massacultuur, spelen honger en verzadiging van oudsher een niet minder grote rol. Het probleem is dat geschreven bronnen doorgaans gedomineerd worden door de cultuur der bovenlagen, zodat de lagere, volkse cultuurzones vaak gedoemd zijn een onzichtbare, diffuse achtergrond te blijven.

In aristocratische culturen bestaat een zekere tendens tot vergeestelijking of ontlichamelijking van de lust. De liefde wordt gecultiveerd en van haar al te lichamelijke dimensies ontdaan. Het aspect van de stofwisseling verdwijnt naar de achtergrond, ten gunste van meer verfijnde vormen van lustervaring (Cf. Elias 1939). Er zijn echter talloze momenten aan te wijzen waarop de volkse preoccupatie met voedsel, stofwisseling en verorberen op nadrukkelijke of zelfs schaamteloze wijze aan de oppervlakte komt. Het beste voorbeeld is ongetwijfeld het werk van de Franse schrijver François Rabelais (1493/4 - 1553), gewijd aan reusachtige, obese veelvraters als Gargantua (zie afbeelding) en Pantagruel: ware volkshelden, juist door hun onstilbare honger.² Bij Cervantes (1547 – 1616) is sprake van een komische *ontmoeting* tussen twee stijlen: de aristocratische cultuur der ridderfiguren (zij het in een gedegenererde versie, namelijk als de – niet toevallig extreem magere - Don Quichotte) en de “eeuwige” volkse cultuur (in de persoon van Sancho Pancha), de cultuur der vreetzakken (*pancha* is Spaans voor “pens”). Ridders en jonkvrouwen zijn lieden die niet alleen veel zorg en aandacht hebben voor hun uiterlijk in de zin van kleding, houding en decorum, maar ook en vooral voor hun (slanke) lichamelijke verschijning. Volkse helden zoals Gargantua en Sancho Pancha daarentegen spreiden sinds mensenheugenis een provocerende onbekommerdheid ten toon. Ze zijn schaamteloos zwaarlijvig. Hun lichaam ademt vrolijke mateloosheid.

Elitaire matigheid en de lichaamservaring van de massa

Wie op ontdekkingstocht gaat door historische archieven ontdekt als het ware voortdurend beide tendensen, welhaast in een eeuwige strijd met elkaar verwickeld. Enerzijds is er de elitaire tendens om veel zorg en aandacht te schenken aan het eigen, bij voorkeur “slanke”, matige lichaam. Die elitaire zorg voor zichzelf neemt de vorm aan van een leefstijl gericht op matigheid en verfijning, een verschuiving van kwantiteit naar kwaliteit.³ Het gaat niet zozeer om

² De auteur die *dit* lichaam, deze lichaamservaring op paradigmatische wijze analyseerde is de Russische filosoof en literatuurwetenschapper Bakhtin (1968).

³ Michel Foucault heeft in zijn *Geschiedenis van de seksualiteit* (1976, 1984a, 1984b) deze elitaire tendens tot matigheid en zelfzorg nauwgezet geanalyseerd, van de zoektocht naar het natuurlijke midden bij Griekse aristocraten tot en met de zelfzorgpraktijken van de Victoriaanse burgerij. Zijn analyse bevindt zich voorbij de “onderdrukkingshypothese”: Matigheid is geen zelfonderdrukking of zelfkastjding, maar juist een uitdrukking van het feit dat men het eigen lichaam, en de gezondheid van dit lichaam, belangrijk acht.

een onderdrukking als wel om een cultivering en stilering van fysieke behoeften, waarbij de dimensie van de pure lichamelijke, laten we zeggen de dimensie van de stofwisseling, aan het zicht wordt onttrokken en naar de achtergrond verdwijnt. Er is sprake van een zekere mate van ascese, niet in de zin van vernietiging van de drift (“versterving”), maar in de zin van esthetisering.

Daarnaast is echter sprake van een meer diffuse, minder zichtbare tegencultuur, de lichaamservaring van de massa, die bij tijd en wijle ook in geschreven bronnen en archieven zichtbaar wordt: het eeuwige, onstiltbare volkse verlangen naar onbekommerde consumptie. Ondanks de neiging van dominante artistieke genres om zich op het gecultiveerde, elitaire lichaam te richten wordt bij tijd en wijle het volkse lichaam, het lichaam van de massa nadrukkelijk zichtbaar.

Vanuit ons hedendaagse welvaartsperspectief zijn we gemakkelijk geneigd om ons van dit anonieme, volkse lichaam, dit massa-lichaam een verkeerde voorstelling te maken. Wij stellen ons bij benamingen als “volk” of “proletariaat” graag vermagerde en noodlijdende lichamen voor, maar dit was veeleer een uitzonderingstoestand. Weliswaar maar al te vaak een historische realiteit, maar toch primair een uitzondering, een schrikbeeld. De geschiedenis van het volk is niet per definitie een geschiedenis van armoede en magerte. De hoedanigheid waarin het volkse lichaam zich door de eeuwen heen bij voorkeur manifesteerde was die van de zwaarlijvigheid.

Ook de geneeskunde richtte zich eeuwenlang bij voorkeur of zelfs uitsluitend op het elitaire, matige, beheerste lichaam, maar bij tijd en wijle dringt zich ook het volkse lichaam op aan de medische blik, en ook dan vooral als een lichaam dat uitblinkt in zwaarlijvigheid. Een veelzeggende beschrijving van de ontmoeting van de medische blik met het elitaire lichaam enerzijds en het volkse lichaam anderzijds vinden we in Michel Foucaults *Geboorte van de kliniek*. Op een gegeven moment beschrijft hij de omstandigheden die leidden tot de introductie van de stethoscoop (1963/1986, p. 204). De arts die in het begin van de negentiende eeuw zijn oor te luisteren wilde leggen tegen een vrouwenborst werd daarin, wanneer het een elitair lichaam betrof, gehinderd door overwegingen van discretie. Een hindernis voor diagnostiek. Dit morele obstakel resulteerde in een epistemologische verfijning: een instrument dat niet alleen de betrouwbaarheid van het gehoor versterkte, maar ook de gewenste afstand schiep. Vervolgens bleek dit instrument, dat ten behoeve van burgerlijke dames werd ontwikkeld, ook in proletarische contexten zijn nut te bewijzen. Hier werd de arts niet zozeer gehinderd door morele overwegingen van discretie, dat wil zeggen door symbolische belemmeringen, maar veeleer door belemmeringen van fysieke en werkelijke aard. Het proletarische vrouwenlichaam was vaak dermate omvangrijk en zwaarlijvig, dat de zintuigen van de arts zich geen weg wisten te banen naar de vitale organen, nog afgezien van de esthetische weerzin die door de confrontatie met een dergelijk lichaam werd opgeroepen, aldus Foucault. Hij citeert in dit verband een jonge arts die in 1816 een vrouw consulteerde die symptomen van hartziekte vertoonde maar bij wie de gebruikelijke technieken (betasten, bekloppen) wegens zwaarlijvigheid geen resultaat sorteerden, - de stethoscoop bracht uitkomst. De associatie van volksheid met magerheid is een vooroordeel. Veeleer is zwaarte een merkteken van lage sociale status. Slinkheid is een elitair ideaal.

Het is niet de bedoeling van deze bijdrage de “geschiedenis” van zwaarlijvigheid te beschrijven. Het gaat veeleer om een reconstructie van het maatschappelijke en

culturele profiel van zwaarlijvigheid, om op basis daarvan tot een diagnose te komen aangaande de *actuele* betekenis van dit fenomeen. Het heden heeft echter onmiskenbaar een verleden, - en voor een adequate actualiteitsdiagnose is een zeker besef van deze historische dimensie onontbeerlijk. We moeten afreken met de mythe die volksheid met magerheid associeert. Dit betekent niet dat obesitas een historische constante is. Integendeel, zwaarlijvigheid is wel degelijk onderhevig aan evolutie, aan gedaantewisselingen. Obesitas is de *hedendaagse* verschijningsvorm van een fenomeen (zwaarlijvigheid) dat weliswaar van alle tijden is, maar dat onder actuele condities opnieuw, en wellicht op geheel eigen wijze, gestalte krijgt. Om die reden kunnen we ons strikt genomen ook niet de uitspraak veroorloven dat de Venus van Willendorf aan obesitas zou hebben geleden. Welbeschouwd bestond obesitas vijftwintig millennia geleden nog niet, althans niet in de zin waarin *wij* over obesitas spreken, niet in *deze* vorm. De diagnose obesitas is in haar geval een anachronisme.

Het volumineuze lichaam als actueel fenomeen

De verwijzing naar de historische context is niet bedoeld om obesitas als problematiek te relativiseren. Hoewel zwaarlijvigheid van alle tijden is, tekenen zich opvallende verschuivingen in verschijningsvorm en epidemiologische verspreiding af. Er zijn als het ware niet alleen matige en zwaarlijvige individuen, maar ook matige en zwaarlijvige culturen of periodes. Nog anders gezegd, in het fenomeen van de zwaarlijvigheid laten zich twee dimensies onderscheiden. In de eerste plaats is er de historische constante: het chronische verlangen naar volume. Dit is op zichzelf van alle tijden. Het volumineuze lichaam roept naast afkeer ook, op een bepaalde manier, bewondering op. Het is indrukwekkend, zelfs intimiderend. Dit neemt niet weg dat zich, in de gemiddelde zwaarte van het menselijke lichaam, historische trends en fluctuaties kunnen aftekenen. En zwaarlijvigheid heeft niet altijd dezelfde betekenis. Dit brengt ons bij de tweede, eigentijdse dimensie: zwaarlijvigheid niet als constante ditmaal, maar juist als een symptoom van het heden.

Epidemiologische bronnen verzekeren ons dat zwaarte en volume van het menselijke lichaam plotseling dramatisch toenemen, met de Verenigde Staten ook in dit opzicht als trendsetter. Zelfs de Amerikaanse *soldaat* is een opvallend zwaarlijvige verschijning, die veel ruimte nodig heeft. In vliegtuigen en op andere internationale publieke ontmoetingsplaatsen nemen Amerikaanse lichamen opvallend veel ruimte in. Dit heeft met lichaamshouding te maken, maar zeker ook met lichaamsgewicht.

Een cruciaal medium in de beeldvorming inzake zwaarlijvigheid is de televisie. Dit medium confronteert ons met twee lichaamstypen, welhaast zonder tussenvorm: het extreem slanke (of zelfs anorectische) lichaam en het extreem vette lichaam. Het is alsof het matige lichaam (in de massamedia althans) ten prooi viel aan extinctie, alsof twee menselijke variëteiten op het punt staan zich min of meer onafhankelijk van elkaar te gaan ontwikkelen, - wanneer we tenminste afgaan op de beeldvorming die door het medium televisie wordt verspreid.

Om deze ontwikkeling te duiden is het van belang de veelgehoorde klacht dat de televisie als medium volks en vulgair geworden is, serieus en letterlijk te nemen. Hoezeer het ook kenmerkend is voor de elites van alle tijden en culturen om af te geven op de

verderfelijke volksheid en ordinariteit van de massamedia van hun tijd, het is onmiskenbaar dat het oog van de televisiecamera in toenemende mate de neiging vertoont de culturele en intellectuele bovenlagen in de steek te laten en haar object bij voorkeur in de lagere maatschappelijke regionen te zoeken. En daar komt de camera onvermijdelijk oog in oog te staan met het volkse lichaam en dat vertoont, zoals eerder al werd betoogd, een chronisch verlangen naar zwaarlijvigheid. Anders

gezegd, de door epidemiologen gedocumenteerde “werkelijke” verspreiding van zwaarlijvigheid wordt nog eens door massamedia versterkt. De massacultuur is op een tamelijk ongegeneerde wijze volks geworden en de alomtegenwoordigheid van het obese lichaam in onze visuele cultuur is daar een direct gevolg van. Terwijl Elvis zijn laatste levensjaren wijdde aan een wanhopige strijd *tegen* overgewicht, zijn popmusici van nu in grote getale zonder gêne extreem zwaar. Fat Joe (zie afbeelding) is slechts één vertegenwoordiger van een wijd verbreid type.

Lezers van artikelen zoals het mijne behoren, of ze dat nu een aantrekkelijke gedachte vinden of niet, tot de culturele elite. Een zekere mate van zorg voor het eigen lichaam behoort tot hun bestand aan “Selbstverständlichkeiten”. Michel Foucault heeft in zijn *Geschiedenis van de seksualiteit* (1976, 1984a, 1984b) uitvoerig beschreven hoe hogere culturele lagen, door een zekere mate van matigheid in acht te nemen, willen laten zien dat de conditie en gezondheid van het lichaam hen belang inboezemt. En dit heeft zijn maatschappelijke redenen, want een goede conditie is van belang voor arbeidsproductiviteit, zelfdiscipline en maatschappelijke participatie. Hoe recent onze individuele betrokkenheid bij de culturele elite misschien ook is, ons “elitaire” gedrag, waarvan zorg voor het eigen lichaam een voorname component is, zal zich ook lichamelijk manifesteren. De confrontatie met het aloude volkse lichaam, via het medium televisie met name, wordt daardoor des te meer als een affront ervaren. Zijn we werkelijk bezorgd over het lot van het massalichaam, of is dit de aloude strategie van de elite om het volkse lichaam in normatieve zin op afstand te zetten?

Leven in de moederstad: overgewicht als symptoom

Ondanks de chronische en historische dimensie van zwaarlijvigheid, heeft obesitas nadrukkelijk ook een specifieke en tijdgebonden uitstraling, zoals gezegd. We leven in een metropool, van mondiale omvang. De hedendaagse stad is een metropool in de letterlijke, etymologische zin van het woord geworden – μήτηρ-πολις, moederstad (Cf. Zwart 2005). Een omgeving van ongekende luxe en comfort. De condities waaronder wij

existeren zijn uitgesproken mensvriendelijk en historisch gesproken zonder precedent. We zijn beschermd en weldoorvoed.

Desalniettemin zijn we vaak geneigd te denken dat wij tekort komen, eenvoudigweg omdat we het verleden niet meemaakten. De vijftiende eeuw die zijn verstreken sinds de Venus van Willendorf ter aarde kwam, zijn in feite millennia van gebrek en tekort, - in vergelijking met het *recente* heden, zeker wanneer we de massa, de menigte, het volk als referentiekader nemen. Zelfs in vergelijking met dat van aristocraten uit vroeger tijden is ons bestaan uiterst comfortabel. Het is niet mijn bedoeling te ontkennen dat er ook in het heden sprake is van ellende en malaise, van tweedeling en kansarme bevolkingsgroepen, maar wie zich ook maar enigszins de moeite getroost zich in te leven in het menselijke bestaan in vroeger tijden – dat wil zeggen *tot voor kort* – kan niet anders dan concluderen dat “armoede” een geheel nieuwe betekenis heeft gekregen – een betekenis waarover eerdere generaties zich hogelijk zouden verbazen.

De negentiende-eeuwse stad bood een heel andere aanblik. Die stad was hard, streng en patriarchaal. In steden van dit type kwam naast volkse zwaarlijvigheid ook bittere armoede en onvrijwillige magerte voor. In onze metropool staan we massaal bloot aan het risico van verwenning. Uit een land als Nederland klinkt weliswaar een permanente klaagzang op over kleine en minder kleine frustraties, maar dat maakt deel uit van de conditie van verwenning. Intussen blijft de optimalisering van de levenskwaliteit voortschrijden. Niet iedereen deelt in dezelfde mate in deze voorspoed, maar ook aan de “onderkant” van de samenleving heeft de harde vervreemding van weleer plaatsgemaakt voor “zachte” vormen van vervreemding”, voor overheidsmaternalisme en chronische afhankelijkheid. We komen niet of nauwelijks te kort, althans in de economische zin van het woord. De enclave, de technotoop die wij voor onszelf inrichtten is een ongekend mensvriendelijke omgeving.

Vanwaar dan de hardnekkige overtuiging dat “wij” (dan wel bepaalde “anderen”) nog altijd tekort komen? Een deel van de verklaring moet gezocht worden in het gegeven dat de mens een dier met verlangens die om de een of andere reden onstilbaar lijken. We willen altijd meer. Juist in een situatie van verwenning neemt de onvrede toe. Ook als we in de beste van alle mogelijke werelden vertoeven, ervaren we een onstilbaar gemis. De psychoanalyse heeft veel aandacht gehad voor het onbevredigbare karakter van onze erotische en agressieve driften, maar is er nauwelijks toe gekomen de fundamentele categorie van de honger te thematiseren. Dat lijkt nu meer dan ooit een uitdaging. Onze bezorgdheid heeft (psychoanalytisch geformuleerd) een “regressie” ondergaan. Door de voortschrijdende deproblemativering van de seksualiteit is er een nieuw probleemgebied verschenen. De bezorgdheid verschuift van genitale naar orale fixaties. Freud (1940) omschreef het oogmerk van de psychoanalyse ooit als volgt: “Wo Es war, soll Ich werden” (p. 86). Het “Es” staat voor de vormeloze, beschamende, verslaafde, onbevredigbare dimensie van onze persoonlijkheid. Het “Ik” daarentegen staat voor zelfzorg, voor aanpassing aan een veeleisende omgeving. Het slanke, matige en gezonde Ik is als het ware een tijdelijke overwinning op de permanente neiging tot uitdijen die in ons aanwezig is. Het Ik als verzorgde en gedisciplineerde gestalte moet voortdurend *bevochten* worden op het obese Es, door dagelijkse hygiënische en diëtistische maatregelen. Op het niveau van het subject valt over het slanke Ik permanent de schaduw van het zwaarlijvige Es. Deze micro-relatie wordt op maatschappelijke schaal echter

gereproduceerd: zij keert op macro-niveau terug in de gespannen relatie tussen het gezonde en verzorgde lichaam van de elite en het obese lichaam van “het volk”. *Fat Joe* toont ons als het ware wat we zouden worden als we minder nadrukkelijk voor onszelf zouden zorgen.

We nemen steeds meer ruimte in, in tal van opzichten. We dijen uit. Onze auto's, huizen en garderobes nemen in omvang toe, maar dit geldt kennelijk ook voor ons lichaam – voor het “gemiddelde” lichaam althans. We kunnen onze honger niet louter in fysiologische termen duiden. In obesitas manifesteert zich een meer fundamentele onvrede die in een situatie van overvloed en comfort blijft voortbestaan. Obesitas is enerzijds een symptoom van het bestaan in de hedendaagse metropool: een respons van het lichaam op het leven in een wereld voorbij de schaarste. Het is echter ook onmiskenbaar subcultuur-gebonden. Zwaarlijvigheid komt in de beste kringen voor, maar niet in dezelfde mate. Ook in obesitas als actuele verschijningsvorm tekent zich het protest, de aloude weerstand af van het volkse lichaam tegen elitaire disciplinerende en op matigheid georiënteerde beschavingsoffensieven.

Beschavingsoffensief

Het anti-obesitasbetoog poogt zwaarlijvigheid te problematiseren en een daarmee conflicterend lichaamsbeeld (het slanke lichaam) naar voren te schuiven als een norm voor allen. Tot op zekere hoogte is deze strijd van alle tijden, maar een aantal elementen zijn kenmerkend voor de actuele situatie. In de eerste plaats het feit dat een morele boodschap zich hult in een medische terminologie. Dat het beschavingsoffensief tegen de zwaarlijvigheid anno nu vooral in *medische* termen wordt gevoerd, is zichtbaar in de wijze waarop obesitas in onze tijd gestalte krijgt: als een met nadruk *ongezonde* vorm van zwaarlijvigheid. Nieuw is ook dat voor het aloude verlangen naar omvang en gewicht de omstandigheden uitermate gunstig zijn geworden. Nu honger in de Westerse metropool marginaliseerde, vergt de strijd tegen de zwaarlijvigheid meer zelfdisciplinerende dan ooit. We leven, meer dan ooit, in een obesogene omgeving. De weerstand tegen uitdijen zal derhalve vooral een *morele* weerstand moeten zijn, nu periodieke perioden van schaarste (zoals de jaarlijkse vastentijd) tot het verleden behoren. De natuurlijke dynamiek van vette en magere jaren maakte plaats voor een situatie van chronische overvloed (althans in kwantitatieve zin). Dit introduceert de noodzaak van een beschavingsoffensief: een universalisering van matigheidsidealen, als voorwaarde voor optimale maatschappelijke participatie, die zich bij uitstek op lagere sociaal-economische groepen richt.

Literatuur

M. Bakhtin (1968) *Rabelais and his world*. Cambridge Mass.: MIT Press.

N. Elias (1939) *Über den Prozess der Zivilisation : soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel: Haus zum Falken.

M. Foucault (1963) *Naissance de la clinique: une archéologie de regard medical*. Paris: Presses Universitaires de France; *Geboorte van de kliniek: een archeologie van de medische blik*. Nijmegen: SUN, 1986.

Michel Foucault (1976) *Histoire de la sexualité 1: La volonté du savoir*. Paris: Gallimard; *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit I*. Nijmegen: Sun, 1984.

Michel Foucault (1984a) *Histoire de la sexualité 2: L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard.
Geschiedenis van de seksualiteit 2: Het gebruik van de lust. Nijmegen: Sun, 1984.

Michel Foucault (1984b) *Histoire de la sexualité 3: Le souci de soi*. Paris: Gallimard.
Geschiedenis van de seksualiteit 3: De zorg voor zichzelf. Nijmegen: Sun, 1984.

S. Freud (1940) *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*.
Gesammelte Werke XV. London: Imago.

Gezondheidsraad (2003) *Overgewicht en obesitas*. Den Haag: Gezondheidsraad.

H. Zwart (2005) *Denkstijlen*. *Analen van het Thijmgenootschap* 93:3. Nijmegen: Valkhof Pers.

Illustraties:

1. De Venus van Willendorf
2. Gargantua, illustratie van Gustav Doré bij het boek van Rabelais.
3. Fat Joe